

ՇՈՒՇԻՈՐԻ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԸ

Վրեժ Հարությունյան*

Մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում մեծ է բարերարների դերը, որոնց հասկացրած նյութական միջոցներով էլ հիմնվել են դպրոցներ և ուսումնարաններ Շուշիում:

Շուշիի հայությունը Արևելյան Հայաստանում առաջինը լուրջ ուշադրություն դարձրեց աղջիկների կրթության գործին: Պեռևս ազգային լուսավորության քարոզիչ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը մեծ նշանակություն էր տալիս կնոջը կրթելուն և նրան հասարակական ակտիվ գործունեության մղելուն: Նա 1852 թ. ապրիլի 18-ին Շուշիի կոնսիստորիայի խորհրդի նիստում առաջարկում է Շուշիում բացել օրիորդաց դպրոց, քանի որ կինն ավելի շատ է շփվում երեխաների հետ, և դրա համար էլ նրա ազդեցությունը մեծ է ընտանեկան դաստիարակության մեջ [1]:

Այս տեսակետից ուշագրավ երևույթ էր 1864 թ. ապրիլի 7-ին Շուշիի Օրիորդաց դպրոցի բացումը: Այն բացվեց մեծահարուստ Համբարծում Հախումյանի սեփական տանը, տիկին Մարիամ Հախումյանի միջոցներով և տնօրինությամբ:

Տիկին Հախումյանին խրախուսել և մեծապես օգնել էին այն ժամանակ թեմական դպրոցի տեսուչ Պետրոս Շանշյանը և ուսուցիչ Պերճ Պռոշյանը: Դպրոցի դրական ազդեցությունը քաղաքի հայ հասարակության կանանց խավի վրա զգալի էր: Ժամանակի մամուլի էջերում շատ նշանավոր հայեր ողջունել են Արցախի թեմական առաջնորդ Ստեփան արքեպիսկոպոս Բադալյանի թույլտվությամբ հաստատված Ղարաբաղի Սուրբ Մարիամ Օրիորդաց ուսումնարան անվամբ կրթօջախի բացումը:

Դասերն ընթանում էին Հախումյանների տան հինգ սենյակներում: Տեսուչ է նշանակվում Պետրոս Շանշյանը, տեսչուհի՝ Մարիամ Հախումյանը, իսկ վերակազմը՝ Եղիսաբեթ Սիմոնյանը: Շուշիի օրիորդաց դպրոցն աչքի էր ընկնում ընդգծված կարգ ու կանոնով, ուսուցիչների ընտրությամբ, որոնցից մեկը մեծ վիպասան Պերճ Պռոշյանն էր: Այստեղ բարձր մակարդակի վրա էր աղջիկների կրթման և դաստիարակման գործը: Մարիամ Հախումյանը խոստացել էր ուսումնարանի վարձը վճարել իր սեփականությունից: Դպրոցը, սակայն, երկար չի գործում: Այն փակվում է 1872 թ., որի մասին 1884 թ. նշվում էր, որ այն զոհ եղավ խարդախ մարդկանց ինտրիգներին[2]:

Հայտնի է, որ Մարիամյան դպրոցի փակվելուց որոշ ժամանակ անց՝ 1879 թ. մարտի 13-ի Հայրապետական կոնդակով, Շուշիի առաջնորդական փոխանորդ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի ջանքերով քաղաքում բացվում է իզական դպրոց և կրում Հռիփսիմյան անունը[3]: Առաջնորդական փոխանորդի գրության համաձայն, դպրոցի ֆինանսական աղբյուրները պատահական էին և սակավ, ուստի խնդրում էր օգտվել վիճակային արդյունքներից[4]: 1884 թ. Ղարաբաղի թեմի ծխական դպրոցների թեմական տեսչի ներկայացրած տեղեկագրի համաձայն՝ Հռիփսիմյան դպրոցը ժամանակավորապես գործում էր Արզուման Բաբայանցի տանը՝ Կուսանաց անապատի մոտակայքում: Այն ուներ 2 դասարան՝ 50 աշակերտով[5]:

* Հոդվածն ընդունվել է 03.03.2015:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

Համաձայն Ղարաբաղի թեմի տեղեկագրերի՝ Շուշիում 1886 թվականին բացվում է ևս մեկ Մարիամյան անունը կրող օրիորդաց դպրոց [6]: 1886/87 թթ. դպրոցում սովորում էին 160-165 աշակերտուհիներ, որոնց թիվը հաջորդ ուսումնական տարում հասնում է 196-ի, որոնցից 46-ը ծրիավարժ էին[7]: Տարեցտարի դպրոցի աշակերտուհիների թիվն ավելանում էր, ինչը վկայում է բնակչության շրջանում կանանց կրթության դերի բարձրացման մասին: Այսպես՝ 1891/92 ուս. տարում՝ 214 աշակերտուհի[8], 1892/93 ուս. տարում՝ 268[9], հաջորդ՝ 1894/95 ուսումնական տարում, այն հասնում է 333-ի[10]:

Օրիորդաց դպրոցը 1896 թ. փակվում է ցարական կառավարության հրամանով: Այն վերաբացվում է 1905 թ. փետրվարին[11]: Վերաբացումից հետո, 1906 թվականի տվյալներով, աշակերտուհիների թիվը 150-ից ավելի էր[12]: 1907/08 ուսումնական տարվա սկզբից դպրոցը հանձնվում է Թեմական դպրոցի հոգաբարձության խնամքին[13]:

1909/10 ուսումնական տարվա ընթացքում դպրոցին դրամական մուտք է եղել աշակերտների ուսման վարձից 2000 ռուբլի և մոսկվաբնակ շուշեցի Ժամհարյան եղբայրների նվիրադրամը, որը տրվում է նրանց յուրաքանչյուր տարի՝ 200 ռուբլի: Դպրոցը տեղավորված էր առաջնորդարանի շինության մի մասում, որը կազմում էր շինության մոտավորապես կեսը, սակայն զուրկ էր անհրաժեշտ հարմարություններից[14]: Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալի առաջարկի համաձայն[15]՝ բարեգործական նպատակով Մարիամյան օրիորդաց դպրոցին 50.000 ռուբլի գումար նվիրելու ցանկություն էր հայտնել նաև Նիկոլայ Առափեյանցը (Առաֆեյանց), նամակով այդպիսի ցանկություն էին հայտնել նաև բաքվաբնակ շուշեցիներ Բեգլարյանցը, Սարուխանյանցը[16]:

1911/12 ուսումնական տարում դպրոցում դասավանդում էին նաև բժիշկ Ն. Եամիճյանը (տեսուչ), գրող Վրթանես Փափագյանը, Լևոն Թախտաճյանը, Գրիգոր Տեր-Պողոսյանը, Անուշավան Տեր-Միքայելյանը, Ստեփան Դեմուրյանը և ուրիշներ: Դպրոցն ուներ աղքատախնամ ընկերություն՝ կազմված դպրոցի ուսուցիչներից, որը միջոցներ էր ձեռք առնում և չբավոր, օգնության կարոտ աշակերտներին օգնության ձեռք մեկնում՝ ծրիաբար նրանց հագուստ, ոտնաման, գրքեր և այլ դպրոցական պիտույքներ տալով[17]: Շուշիի գավառի Փիրջամալ գյուղից բաքվաբնակ Միրզա Միքայելի Սարուխանյանցը եղբոր՝ Սարգիս Սարուխանյանցի հետ միասին, իրենց հանգուցյալ ծնողների՝ Ազիզգյուլ և Միքայել Սարուխանյանցների հիշատակը հավերժացնելու համար, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցին են նվիրում 1.500 ռուբլի, որը պետք է լիներ անձեռնմխելի գումար և դրա տոկոսներով պետք է պահվեին որդեգիրները: Նրանք նաև Թեմական դպրոցի և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի աղքատախնամ ընկերություններին են 100-ական ռուբլի հատկացնում[18]:

Շուշիում կային երեք միադասյա եկեղեցական-ծխական դպրոցներ, որոնցից երկուսը երկսեռ՝ Թադևոսյան և Ազուլյաց դպրոցները, մյուսը արական՝ Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցու միադասյա արական դպրոցը[19]: Թադևոսյան երկսեռ միադասյա դպրոցը գտնվում էր Վերին Թադի Ս. Հովհաննես Սկրտիչ եկեղեցու բակում: Դպրոցը հիմնվել է 1895թ. բաքվաբնակ շուշեցի Իսահակ Մաթևոսի Թադևոսյանցի մեկենասությամբ: 1896 թ. ցարական կառավարության հրամանով մյուս դպրոցների հետ միասին փակվում է նաև այս դպրոցը և վերաբացվում միայն 1905 թ.՝ ազգային դպրոցները վերաբացելու թույլտվություն ստանալուց հետո[20]: 1908/09 ուսումնական տարում դպրոցը բաղկացած էր երկու բաժանմունքից, որտեղ սովորում էին 101 աշակերտներ՝ 70 տղա և 31 աղջիկ: Դպրոցում դասավանդում էին երեք ուսուցիչ՝ Արամ Տեր-Իսրայելյանը, Հակոբ Խանլարյանը և Մուշեղ քահանա Վարդապետյանը[21]: Հա-

ջորդ ուսումնական տարում դպրոցն ուներ երեք բաժանմունք՝ 112 աշակերտներով՝ 68 տղա և 44 աղջիկ: Ուսուցիչներն էին՝ Ասլան Միրզայանը (նաև՝ Աբասյանց) և Արամ Տեր-Իսրայելյանը: Այստեղ սովորում էին քաղաքի ամենաչքավոր դասակարգի երեխաները: Ուսումը դպրոցում ծրի էր, երեխաները ծրիաբար ստանում էին նաև դպրոցական պարագաներ, ծայրահեղ չքավորները՝ նաև հագուստ:

Թաղևոսյան դպրոցը պահվում էր բաքվաբնակ շուշեցի Իսահակ Թաղևոսյանի կտակած 30.000 ռուբլի գումարի տոկոսներով, որը տարեկան կազմում էր 1.600 ռուբլի, և որով հոգում էին դպրոցի բոլոր ծախսերը: Մայր գումարը պահվում էր բանկում՝ դպրոցի անունով, տոկոսների մնացորդը կցվում էր մայր գումարին: Դպրոցն ուներ երկու սենյակից և պատշգամբից բաղկացած լավ կահավորված սեփական շինություն, որը կառուցվել էր բարերար Իսահակ Թաղևոսյանի միջոցներով[22]: Համաձայն Ղարաբաղի հայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցների թեմական տեսուչ Ստեփան Տեր-Ավետիքյանի գրության՝ Թաղևոսյան դպրոցը ամբողջ թեմում նյութապես բոլորովին և մշտապես ապահովված միակ եկեղեցական-ժխական դպրոցն էր[23]:

Բացի դպրոցը նյութապես ապահովելուց՝ մեծ բարերարին մտահոգում էին նաև դպրոցական ծրագրի ու, դրա հետ կապված, սաների հետազայում ավելի բարձրակարգ կրթություն ստանալու հարցերը: Այդ մասին է վկայում Ի. Թաղևոսյանցի Ս. Էջմիածնի հայոց լուսավորչական սինոդին ուղղված խնդրագիրը. «Շուշի քաղաքի Ս. Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցուն կից իմ անունով, այն է՝ «Թաղէոսեան» ժխական երկսեռ դպրոցի դասաւանդութիւնը կատարում է գիւղական ժխական դպրոցների ծրագրով, որին ղեկավարում է թեմական տեսուչը: Այդ ծրագիրը բնաւ չէ համապատասխանում թեմական դպրանոցների ծրագրին, որից առաջանում է այն անհարմարութիւնը, որ իմ դպրոցը աւարտող սաները հեշտութեամբ չեն կարողանում մտնել Ղարաբաղի թեմական դպրանոցը, ուր աշակերտների ընդունելութիւնը կատարում է կոնկուրս քննութիւնով. այդպիսով յիշեալ սաները, որոնք ամենաաղքատ և չքաւոր դասակարգից են, մնում են թերուս և գուրկ գէթ միջնակարգ կրթութիւնից: Յայտնելով վերոյիշեալի մասին Ս. Սինոդիդ, ամենախոնարհաբար խնդրում են՝ կարգադրել յիշեալ իմ անունով ժխական դպրոցի ուսումնական մասի ղեկավարութիւնը յանձնել Շուշուայ թեմական դպրանոցի տեսչութեանը, որտեղ դասատւութիւնը աւանդուի թեմական դպրանոցի ծրագրով նորա տեսչի հայեցողութեամբ, որպէս զի աւարտող սաները հեշտութիւն ունենան մտնել դպրանոցը միջնակարգ ուսում ստանալու իմ որդեկրութեամբ, այդ մասին և յայտնել ինձ անդ հարկ եղած նիւթական օգնութիւնս հասցնելու»[24]:

Իսահակ Թաղևոսյանի սկսած բարենպաստակ գործունեությունը նրա մահից հետո շարունակում են ժառանգները: Նրանք հոր մահից հետո կրթական գործին են նվիրաբերում 5.000 ռուբլի[25]:

Շուշիի երրորդ միադասյա դպրոցն Ագուլյաց եկեղեցու երկսեռ դպրոցն էր, որը գտնվում էր Ագուլյաց Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում: Դպրոցը բացվել էր 1908թ. սեպտեմբերին[26]: Առաջին տարում այն բաղկացած էր մեկ բաժանմունքից, որտեղ սովորում էին 42 հոգի՝ 23 տղա և 19 աղջիկ[27]: Հաջորդ ուսումնական տարում աշակերտների թիվը հասնում է 60-ի՝ 36 տղա, 24 աղջիկ: Դպրոցի սաները քաղաքի ամենաչքավոր դասից էին: Այս դպրոցում ուսուցչություն էր անում միայն Գրիգոր Ղարաբեղյանը, ով ավարտել էր Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի լրիվ դասընթացը: Այս դպրոցում ուսումը ծրի էր: Երեխաները ծրիաբար ստանում էին նաև դպրոցական պարագաներ, ամենաչքավորները՝ հագուստ: Դպրոցի շինությունը պատկանում էր Ագուլյաց եկեղեցուն, որն ուներ անհրաժեշտ հարմարություններ: Ագուլյաց դպրոցը պահվում էր

Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի հաշվով: Մասնաճյուղը հոգում էր դպրոցի համարյա բոլոր ծախսերը[28]:

Շուշիում էր գործում էր նաև Կուսանաց վանքի եկեղեցական-ծխական դպրոցը: Դպրոցը բացվել է 1914 թվականին Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Զավեն վարդապետի ջանքերով. «Ծխականներից զուրկ և անշուք դրութեան մէջ գտնուող քաղաքիս Կուսանաց վանքը մասամբ շէնացնելու և նրա բարոյական նշանակութիւնը բարձրացնելու համար, այս ուսումնական տարուանից, բաց եմ արել այդ վանքի բակում հայոց եկեղեցական-ծխական օրիորդաց դպրոց, որտեղ կրթում ու դաստիարակում են գլխաւորապէս պատերազմի կոչուած զինուորների և ծայր աստիճան չբաւոր ծնողների զաւակներ՝ առանց որ և է ուսման վճարի»[29]: Համաձայն Հայրապետական դիվանի 1914 թ. հոկտեմբերի 8-ի առաջադրության՝ վարդապետը խնդրում է Վեհափառին թեմի նորաբաց եկեղեցական-ծխական դպրոցների անունով, որոնց թվում էր նաև Կուսանաց վանքի օրիորդաց դպրոցը, օրհնության և հաստատման կոնդակներ շնորհել[30]: Նոյեմբերի 12-ի Հայրապետական կոնդակով հաստատվում է Կուսանաց վանքի գավիթում գտնվող եկեղեցական-ծխական դպրոցի բացումը և պատվիրվում է այն կոչել «Սուփա Կրասիլնիկեան եկեղեցական-ծխական դպրոց»[31]: Սակայն, ի նկատի ունենալով վանքի նյութական անծուկ վիճակը և այն, որ վանքին ու նրան կից նորաբաց դպրոցին ոչ մի օգնություն չի տրվում, Զավեն վարդապետը դիմում է բաքվաբնակ շուշեցի Արսեն Կրասիլնիկյանին և նրա մորը՝ Մարիամ Կրասիլնիկյանին՝ խնդրելով, որ նա իր վաղամեռ քրոջ Սոֆիա (Սուփիա) Կրասիլնիկյանի հիշատակը հավերժացնելու համար, ով թաղված էր նույն վանքի գավթում, նորաբաց դպրոցի պահպանության հոգսն իր վրա վերցնի՝ ապահովելով նրան մի գումարով, որի տոկոսները կկազմեն մոտավորապես 400-500 ռուբլի և դպրոցը կանվանվի հայոց եկեղեցական-ծխական վանական դպրոց՝ Սոֆիա Կրասիլնիկյանի անվամբ: Հաշվի առնելով, որ Կուսանաց վանքի բակում եղած երկու սենյակներն այնքան էլ հարմար չեն դպրոցի համար՝ վարդապետը բանակցում էր նաև Կրասիլնիկյանի միջոցներով նոր դպրոցական հարմար շենք կառուցելու նպատակով: Զավեն վարդապետի դիմումն ընդունվում է Արսեն Կրասիլնիկյանի կողմից հետևյալ պատասխանով. «...Վերադառնալով Բաքու և ստանալով Ձերոյ Բարձրապատուութեան գրութիւնը, շտապում եմ յայտնել Ձեզ իմ համաձայնութիւնը՝ պահպանել Կուսանաց վանքի բակում իմ հանգուցեալ քրոջ՝ Սուփիայի անունով դպրոց՝ ընդ միշտ տարեկան 400 ռուբլի վճարով»[32]:

Վերոհիշյալ դպրոցի պահպանության համար գումար հատկացնելու, աղքատ դասի մատաղ սերնդի համար կրթություն և դաստիարակություն ապահովելու բարեգործության այդ մեծ օրինակը խրախուսվում է Հայրապետական կոնդակով և նոյեմբերի 13-ին Արսեն Կրասիլնիկյանը արժանանում է Վեհափառի օրհնությանը[33]:

Շուշիում բարերարների շնորհիվ բացված հաջորդ դպրոցը Մարիամ Դուկասյան օրիորդաց դպրոցն էր: Այդ դպրոցի մեկենասները սերում էին հայոց փառահեղ ընտանիքներից մեկից՝ Դուկասյաններից, որոնք հայտնի էին որպես տորոնի, հյուսվածքաթելերի և մանուֆակտուրայի առևտրով զբաղվողներ, նավթարդյունաբերողներ, հասարակական գործիչներ և, ի վերջո, մեծ բարերարներ: Դպրոցը կառուցվում է վերոհիշյալ ընտանիքի զավակներ շուշեցի Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ եղբայրների հոծաբությամբ՝ իրենց հանգուցյալ քրոջ՝ Մարիամ Դուկասյանի, հիշատակը հավերժացնելու համար:

1912 թվականին Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի հոբելյանը նշելու առիթով և, ընդհանրապես, թեմի կրթական գործի անապահով դրությունը բարելավելու մտադ-

րությանը Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Ջավեն վարդապետը Վեհափառ Հայրապետի համաձայնությամբ լինում է Թիֆլիս, Մոսկվա, Պետերբուրգ քաղաքներում և հանդիպում ղարաբաղցի դրամատեր ու ակնառու անձանց՝ այդ բարենպաստակ և ազգօգուտ գործին նպաստելու համար: Պետերբուրգում Ջավեն վարդապետը Ղարաբաղի թեմի նախկին առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսի հետ միասին հանդիպում է Պողոս Ղուկասյանցին և հայտնում իր գալու նպատակը՝ խնդրելով Շուշիում գտնվող իրենց հայրական տունը և հանգուցյալ Մարիամ քրոջ անունով եղած 200.000 ռուբլին հատկացնել օրիորդաց միջնակարգ դպրոց հիմնելու գործին, որը կլինի Մարիամ Ղուկասյան անունով: Նկատի ունենալով Ղարաբաղի թեմի համար մեծ դպրոց հիմնելու անհրաժեշտությունը՝ Պողոս Ղուկասյանը հայտնում է իր համաձայնությունը և հանձնարարում Բաքվում հանդիպել իր եղբայր Արշակ Ղուկասյանի հետ: Ստանալով նաև վերջինիս համաձայնությունը՝ նրա առաջարկով Ջավեն վարդապետը Ղարաբաղի թեմական դպրոցի տեսուչ Ներսես վարդապետի հետ միասին խորհրդակցում են Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խունունցի հետ, և որոշում ջանալ բացել Մարիամ Ղուկասյանի անունով օրիորդաց միջնակարգ դպրոց, իսկ ուշանալու դեպքում՝ անմիջապես բացել Ղուկասյանի անունով եկեղեցական-ժխական դպրոց, մինչև միջնակարգ դպրոց բացելու արտոնություն ստանալը[34]:

Վերոհիշյալ համաձայնությունները ստանալուց հետո Ջավեն վարդապետին և Մեսրոպ եպիսկոպոսին հանձնարարվում է մշակել հիմնվելիք Մարիամ Ղուկասյան դպրոցի հիմնական կանոնները, որից հետո դիվանական խորհուրդը խմբագրում է այն և արձանագրում[35]:

Արշակ Ղուկասյանը, հանդիպելով Ջավեն և Բաբկեն վարդապետների հետ, ծանոթանում է հիմնվելիք դպրոցի հիմնական կանոններին և կատարում մի քանի փոփոխություն: Հիմնական փոփոխությունն այն էր, որ իրենց տունը և նվիրաբերած գումարը՝ 200.000 ռուբլին, լինեն Ս. Էջմիածնի անունով, իսկ տոկոսները հատկացվեն Շուշիի դպրոցին[36]:

1913 թ. հունիսի 20-ին և 22-ին Գևորգ Ե. կաթողիկոսը կոնդակներ է հղում Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Ջավեն վարդապետին[37] և եղբայրներ Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ Հովսեփի Ղուկասյաններին[38], որով հավանության է արժանացնում Շուշիում Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցի բացումն ու Հայրապետական կոնդակով հաստատում դպրոցի հիմնական կանոնները, Ղուկասյաններին օրհնում այդ բարենպաստակ գործունեության համար[39]:

Արշակ Ղուկասյանը Ջավեն վարդապետի հետ հերթական հանդիպման ժամանակ ընդունում է դպրոցի համար նոր շենք կառուցելու մասին վերջինիս խնդրանքը՝ հաշվի առնելով, որպես դպրոցական շենք, նվիրաբերած տան անհարմարությունները, և որոշում է ևս 30.000 ռուբլի հատկացնել նոր շինվելիք դպրոցական շենքին՝ խնդրելով արագացնել այդ գործը: Անսալով դպրոցի կարիքներին նվիրաբերած 200.000 ռուբլու տոկոսի չբավականացնելու մասին վարդապետի խնդրանքին՝ Ա. Ղուկասյանը հայտնում էր. «Միանգամայն ապահով եղէք Հայր Սուրբ, ես նուիրաբերած երկու հարիւր հազարի վրայ իմ և իմ եղբայրների կողմից վերստին կաւելացնեմ ևս երկու հարիւր հազար ռուբլի կամ այնքան գումար, որի տոկոսը հասնի 20 հազարից ոչ պակաս, որով և ընդմիջտ կապահովուի դպրոցը»[40]: Նվիրված տունը, պարտեզն ու նոր կառուցվող շենքն արդեն հաստատված էր Ղուկասյանների անունով և վկայագիրը հանձնված էր Ա. Ղուկասյանցին, ով պետք է այդ ամենը նուտարական կարգով հաստատեր Ս. Էջմիածնի վրա որպես սեփականություն[41]:

1914 թ. սեպտեմբերից Մարիամ Ղուկասյան օրհորդաց դպրոցը գործել է Ղուկասյանների տանը և ամբողջ մեկ տարի կառավարվել Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի հոգաբարձության կողմից[42]: Հոգաբարձությունը, համաձայն Վեհափառ Հայրապետի կոնդակի Գ-րդ հոդվածի, հետաձգելով հանդիսավոր տոնակատարությունը մինչև Ղուկասյան եղբայրների Շուշի վերադարձը, վերջնականապես բացված է հայտարարում Մարիամ Ղուկասյան օրհորդաց դպրոցը[43]:

1916 թ. ապրիլի 21-ին, երկարատև անհամաձայնություններից հետո, ընտրվում է դպրոցի հոգաբարձական կազմը[44]:

Հոգաբարձուներ ընտրվեցին Շուշիի չորս եկեղեցիների պատգամավորական ընտրության արդյունքում ընտրված պատվիրակներից 8 հոգի՝ Գրիգոր Մինասբեկյանը և Նիկողայոս Գասպարյանը՝ Ագուլյաց եկեղեցուց, բժիշկ Նիկողայոս Եարամիշյանը և Լևոն Վարդապետյանը՝ Ղազանչեցոց եկեղեցուց, Սերգեյ Աթաբեկյանը և Կարապետ Հակոբյանը՝ Սեդրեցոց եկեղեցուց, Թեոդորոս Տեր-Հովհաննիսյանը և Սեդրակ Եղիայանը՝ Վերին Թաղի եկեղեցուց[45]:

Նորընտիր հոգաբարձության վերոհիշյալ կազմը, համաձայն բարերարի ցանկության, հաստատվում է Վեհափառ Հայրապետի ապրիլի 28-ի կոնդակով[46]:

Մարիամ Ղուկասյան օրհորդաց դպրոցի հանդիսավոր բացումը նշանակվում է 1916 թ. սեպտեմբերի 18-ին[47]: Դպրոցի տեսուչի պաշտոնում նշանակվում է Հայրապետ Մուսայեյանը, որը հաստատվում է 1916 թ. հոկտեմբերի 3-ի կոնդակով[48]: Նորանշանակ տեսուչ Մուսայեյանի խնդրագրի հիման վրա Հայրապետական դիվանը դիմում է Պողոս, Հակոբ և Աբրահամ Ղուկասյաններին՝ իրենց ցանկությունը լիովին իրականացնելու և օրհորդաց դպրոցը աստիճանաբար միջնակարգ դպրոցի վերածելու համար, նաև հանգուցյալ Արշակ Ղուկասյանի դեռ 1914 թվականի վերոնշյալ խոստման համաձայն, գալիք ուսումնական տարվա նախահաշվում նոր դասարան բացելու համար անհրաժեշտ 5.000 ռուբլին հատկացնել դպրոցին[49]:

Վերլուծելով առկա փաստաթղթերը՝ Ղուկասյան եղբայրներն ավելացնում են դպրոցին նվիրաբերած գումարը՝ այն հասցնելով 300.000 ռուբլու, որի տոկոսները կազմում էին դպրոցի հաստատուն եկամտի աղբյուրը: Այն դարձել էր Շուշիի միակ օրհորդաց միջնակարգ դպրոցը: Չնայած Ղուկասյան եղբայրների այն համոզմունքին, որ իրենց նվիրաբերած գումարը պետք է լիովին բավականացնի դպրոցի ապահովության համար, Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության համապատասխան գերատեսչությունների միջև 1919 թ. գրագրությունից պարզ է դառնում, որ դպրոցին հասանելիք գումարը չի բավականացնում անհրաժեշտ կարիքները հոգալուն[50]:

1919 թ. օգոստոսի 27-ի ՀՀ Հանրային կրթության և արվեստի մինիստր Ն. Աղբալյանը Նախարարների խորհրդին հասցեագրված գրության մեջ հայտնում է Ղարաբաղի հայոց ազգային խորհրդի, Ղարաբաղցիների և զանգեզուրցիների հայրենակցական միության վարչության կողմից արված խնդրանքը և ներկայացնում հետևյալ օրինագիծը. «Վարկ բանալ Հանրային կրթության եւ Արվեստի մինիստրի անունով՝ նպաստ տալու համար Ղարաբաղի Հայոց թեմական դպրոցին՝ 101.800 ռ. Մարիամեան-Ղուկասեան դպրոցին՝ 70.736 ռ. 65 կ., 28 ծխական դպրոցների պաշտոնավարած ուսուցիչ-ուսուցչուհիներին՝ 203.716 ռ. 65 կ., հաշուելով 1918-19 ուսումնական տարւայ սեպտեմբերի 1-ից մինչեւ յուլիսի 1-ը ընդամենը 376.253 ռ. 30 կ.» [51]:

1919 թ. օգոստոսին ադրբեջանական կառավարությունը Ղարաբաղի իշխանության հետ գալիս է ժամանակավոր համաձայնության և որոշում Ղարաբաղի հայերին մշակութային ինքնորոշման իրավունք տալ՝ խոստանալով միաժամանակ իր միջոցներով պահել բոլոր հայկական դպրոցները. «Կառավարութեան այդ խոստման համա-

ծայն Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը, սկսած 1919 թ. սեպտեմբեր ամսից, բաց արաւ թէ՛ Շուշի քաղաքում և թէ՛ գյուղերում 53 տարրական դպրոցներ (նախկին ծխական դպրոցները)՝ նշանակելով այդ դպրոցներում պաշտօնավարելու համար 102 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, իսկ Շուշում էլ բացուեցան Թեմական և Ղուկասեան միջնակարգ դպրոցները՝ մօտ 30 դասատուներով»[52]:

Իսկ արդեն խորհրդային տարիներին Մարիամ Ղուկասյան դպրոցը գործել է որպէս Մ. Ֆրունզեի անվան ուսումնարան:

Ամփոփելով՝ հարկ ենք համարում կատարել մի քանի եզրակացություններ:

Արխիվային վավերաթղթերի հիմա վրա միանշանակ փաստվում է ինչպէս Անդրկովկասում, այնպէս էլ մանավանդ Արցախում, Շուշիի՝ կրթական կարևորագույն կենտրոններից մեկը լինելու պարագան:

Դպրոցաշինության ասպարեզում ծնունդով շուշեցի բարերարների ազգանվեր գործունեությունն ակնառու վկայում է նրանց հայրենասիրական դիրքորոշումը, ծննդավայր Շուշիում-Արցախում դպրոցակրթական գործի զարգացման նկատմամբ ունեցած սրտացալ վերաբերմունքը, արցախահայության շրջանում լուսավորության հանրայնացման մտահոգությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հարությունյան Մ. Գ., Արցախի մշակույթի ականավոր գործիչների լուսավորական գործունեությունը (1850-1920 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 3, էջ 161:
2. <http://www.shushi.org/education.php>
3. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 149, թ.13:
4. Նույն տեղում, թթ. 13 շրջ.-14:
5. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 10, գ. 883, թ. 162 շրջ:
6. Նույն տեղում, գ.914, թթ.33 շրջ.34, գ. 921, թթ. 248-249:
7. Նույն տեղում, ֆ. 7, ց. 1, գ. 9, թ. 47 շրջ., ֆ. 48, ց. 1, գ. 305, թ. 48 շրջ:
8. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 15, գ.254, թթ. 6-7:
9. Նույն տեղում, թթ. 29 -30:
10. Նույն տեղում, գ.280, թթ. 20-21:
11. Նույն տեղում, գ. 905, թ. 14:
12. Նույն տեղում, ֆ. 227, ց. 1, գ. 105, թ. 5:
13. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1908, թ. 9:
14. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 932, թ. 3:
15. Նույն տեղում, գ.1830, թթ. 53 և շրջ.:
16. Նույն տեղում, թթ. 46 և շրջ.:
17. Նույն տեղում, գ.1908, թթ. 9-10.:
18. Նույն տեղում, գ.1590, թթ. 1 և շրջ.:
19. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1908, թ. 11 շրջ.:
20. Նույն տեղում, գ. 905, թ. 14:
21. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 15, գ. 543, թ. 25:
22. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 932, թ. 3 շրջ.:
23. Նույն տեղում, գ.905, թ. 27, նաև՝ գ. 913, թ. 9:
24. Նույն տեղում, գ.905, թթ. 16 և շրջ.:

25. Նույն տեղում, գ. 1902, թթ. 26-27 շրջ.:
26. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 15, գ. 620, թ. 11:
27. Նույն տեղում, գ. 543, թ. 26:
28. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 932, թթ. 3 շրջ.-4:
29. Նույն տեղում, գ. 1039, թ. 57:
30. Նույն տեղում, թ. 19:
31. Նույն տեղում, թթ. 58 և շրջ.:
32. Նույն տեղում, թ. 57 շրջ.:
33. Նույն տեղում, թթ. 54-55, 56:
34. Նույն տեղում, գ. 974, թթ. 1-3 շրջ:
35. Նույն տեղում, թթ. 9-10:
36. Նույն տեղում, թ. 16:
37. Նույն տեղում, գ. 309, թթ. 69-71:
38. Նույն տեղում, թթ. 72-73 շրջ.:
39. Նույն տեղում, գ. 974, թթ. 14-15:
40. Նույն տեղում, թթ. 31-32:
41. Նույն տեղում, գ. 1021, թթ. 55 և շրջ:
42. Նույն տեղում, գ. 974, թ. 52:
43. Նույն տեղում, թ. 54 շրջ:
44. Նույն տեղում, թ. 70:
45. Նույն տեղում, թ. 70 շրջ:
46. Նույն տեղում, թթ. 72-73:
47. Նույն տեղում, թ. 82:
48. Նույն տեղում, թթ. 85 և շրջ:
49. Նույն տեղում, թթ. 90-91:
50. Նույն տեղում, ֆ. 307, ց. 1, գ. 252, թ. 69:
51. Նույն տեղում, թ. 75:
52. Նույն տեղում, թ. 5:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Շուշիի օրիորդաց դպրոցները և հայ բարերարները Վրեժ Հարությունյան

Շուշիում մատաղ սերնդի և հատկապես կանանց կրթության ու դաստիարակության գործում մեծ է եղել բարերարների դերը, որոնց միջոցներով են հիմնվել դպրոցներ ու ուսումնարաններ: Նրանց միջոցներով հոգացվել են նաև այդ դպրոցների նյութական, ֆինանսական, ուսումնական ծախսերը: Սուրբ Մարիամ օրիորդաց, Հռիփսիմյան, Մարիամյան օրիորդաց, Թադևոսյան, Մարիամ Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցները հայ իրականության մեջ առաջին ուսումնական հաստատություններն էին նախատեսված աղջիկների համար:

Քանալի բառեր` հայ բարերարներ, Սուրբ Մարիամ օրիորդաց ուսումնարան, Հռիփսիմյան դպրոց, Շուշիի կանանց հանձնաժողով, Վերին Թադի Թադևոսյան երկսեռ դպրոց:

РЕЗЮМЕ

**Шушинская женская школа и армянские благодетели
Вреж Арутюнян**

Большой вклад в женское образование и в образование младшего поколения внесли спонсоры, с помощью которых образовались школы и училища. Благодаря им школы получали материальную помощь. Школы Святой Марии, Рипсима, Девы Мариам, Тадевосян, Мариам Гукасян являются первыми армянскими учебными заведениями для девушек.

Ключевые слова: армянские спонсоры, училище Святой Девы Марии, школа имени Рипсима, женская коллегия города Шуши, смешанная Тадевосянская школа Верин Тага

SUMMARY

**The Convent of Shushi and the Armenian sponsors
Vrezh Harutyunyan**

Sponsors had a great contribution to women's education and the education of the younger generation due to the provision of new schools and colleges. Thanks to them, the schools got material support. The convents of St Mary, Hripsime, the Virgin Mary, Tadevosyan, Mariam Ghukasyan are the first Armenian educational institutions for girls.

Keywords: Armenian sponsors, St. Mariam's convent, Hrepsimyan school, Women association of Shushi, Verin Tagh's Tadevosyan's mixed school.